

POKORNI MIHÁLY

**A Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár török iratai
Ferhād budai paša levelei Debrecen és a szerb püspökök
ügyében**

Ottoman-Turkish documents of the Hajdú-Bihar County Archive: The 1589 correspondence of Ferhad pasha of Buda regarding Debrecen and the Serbian bishops. In this paper, I analyse the processing of two Ottoman-Turkish documents from 1589, preserved in the Hajdú-Bihar County Archive and issued by the Pasha of Buda. These documents pertain to the case of tax-collecting Serbian bishops in Debrecen. I investigate why Orthodox Serbian bishops attempted to collect taxes in the Protestant Hungarian market town of Debrecen. To address this question, I examine the structure of the Serbian Orthodox Church in Hungary and the nature of the taxes sought by the bishops from the inhabitants. Additionally, this work aims to explore problems associated with previous translations of the documents and provide new suggestions for them.

Keywords: Debrecen, Ottoman Hungary, Ottoman Empire, Patriarchate of Ipek, Serbian Orthodox Church, 16th century, market town, taxation

Bevezetés

Jelen tanulmányban két 16. századi oszmán-török nyelvű okirat forrásfeldolgozását és annak eredményeit szeretném bemutatni. A Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár birtokában álló dokumentumokat 1589-ben a hódolt Magyarország területén állították ki a török hatóságok részéről Debrecen lakosainak az adózása ügyében. Az iratok, jóllehet nem ismeretlenek a történeti kutatások előtt, szakszerű feldolgozása és publikálása mind ez idáig még nem történt meg. A magyar nyelvű történeti szakirodalom is használta őket az oklevelekhez készült, nem mindig megbízható korabeli levéltárosi feljegyzések vagy a 19–20. századi rövid tartalmi kivonatok és fordítások alapján. Szükségesnek látszik, hogy a filológia mai igényeinek megfelelő vizsgálat alá vegyük őket, és a bennük felmerülő problémákra és kérdésekre megoldásokat találjunk. A munka egyik célkitűzése tehát, hogy feltárja az irat korábbi fordítására vonatkozó problémákat, és megpróbálja azokra újabb javaslatokkal szolgálni. Szintén feladata, hogy a tartalmával kapcsolatban felmerülő kérdésekre választakat találjon.

A jelenlegi kutatás része annak a nagyobb munkának, aminek a célja a Debrecen székhelyű Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár 16–17. századi oszmán iratanyagának a forráskiadása. Az iratok közreadása a kora újkori város helytörténetének a megismerésén túl segít-

séget nyújthat a történészeknek abban, hogy jobb rálátást kapjanak a mezőváros és az Oszmán Birodalom mindennapi kapcsolattartásának és működésének a megértéséhez.

A Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltár oszmán-török iratanyaga

Ma a Debrecen központú vármegyei levéltárban összesen 144 oszmán kori iratot tartanak számon, amelyeket nagyobb részt oszmán-török nyelven, arab betűkkel (116), kisebb részt pedig magyar nyelven, latin betűkkel (28) állítottak ki török hivatalnokok. Kibocsátásuknak az ideje közel lefedi a török hódoltság 150 éves időszakát. A legrégebbit, amely arról tájékoztat minket, hogy Debrecen bírái önként alávetik magukat a török uralomnak, 1555-ben, a legújabbat pedig 1690-ben, a város oltalmára a térségben felvonuló tatár hadakkal szemben állították ki. Az iratok kiállítói között egyaránt jelen vannak a magas (*sullān, beglerbegi, defterdār, sancaḳ-begi, ḳāzī*) és alacsony rangú (*çavuş, nā'ib, kethüdā, ambār emīn, nāzır, çorbacı, bölük-başı, za'ım*) török tisztviselők.

Ugyanígy sokszínűség jellemezi a forrásanyagban megtalálható leveleknek a típusait. Ezek közül a legünnepélyesebbeknek és összetettebbeknek számítanak a szultánok neve alatt kiállított rendeletek (*fermān, tevḳī', ḥükm-i/emr-i/nişān-i şerīf*). Leggyakoribbaknak mondhatók a *vilāyetek* élén álló *beglerbegik*nek és *defterdāroknak* az iratai (*vesīḳa, temes-sük, mektüb, ḥurūf, 'arūsnāme, tezkere, buyuruldu*), de számban alig maradnak el tőlük a *sancaḳ-begik* és *ḳāzīk* levelei. Végezetül elvétve, de jelen vannak a *sancaḳ-begik* alá beosztott alacsonyabb rangú tisztviselőknek az iratai is, amelyeknek nevei részben megegyeznek a már fentebb leírtakkal.

Mivel a három hatalom – a királyi Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom – érintkezési pontjában fekvő alföldi mezőváros sem politikai, sem hadászati jelentőséggel nem bírt, az oszmán hatalom figyelmét elsődlegesen gazdasági szempontból vonta magára. Ebből adódik, hogy a levelek többnyire a város gazdasági életében felmerülő problémákkal kapcsolatosak.¹

Az iratok korábbi vizsgálatával kapcsolatosan is vannak kérdések. A kutatásnak ezen a pontján úgy gondolom, hogy három kutatónak a nevével kell számolnunk. A Debreceni Református Kollégium egykori tanárának, Lugossy József orientalistának (1812–1884) a neve a levéltár egyik oszmán-török iratához készült magyar fordításon tűnt fel, ami alapján arra következtethetünk, hogy ennek a forráscsoportnak a rendezését elsőként ő kezdhette meg valamikor 19. század folyamán. Ugyancsak az említett iratcsoportról készített rövid tartalmi kivonatokat, regesztákat Fekete Lajos oszmanista (1891–1969), amelyek a *Debrecen város levéltárának török oklevelei* című tanulmányában jelentek meg. Ezek a rövid összegzések jóval pontosabbak Lugossy fordításainál – és azokkal gyakorta ellentmondásban is állnak –, azonban nem részletbemenők. Úgyszintén Fekete Lajos nevéhez köthető az iratokról készült első és egyetlen forráskiadás is. A *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába* című munkájában a Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltárnak 7 darab oszmán-török oklevélét közölte a tisztázott arab írásukkal, magyar fordításukkal, valamint saját jegyzeteivel ellátva. Végezetül a kutatás újabb eredményei rávilágítottak arra, hogy számolnunk kell az iratok még egy kutatójával. Herpay Gábornak (1885–1946), az egykori Hajdú vármegye főlevéltárosának a neve egy magyar nyelven, latin betűkkel kiállított irathoz készült modernizált átiráson tűnt fel, így feltételezhetőleg ezeknek a rendezését neki köszönhetjük.

¹ Fekete 1925, 42–43.

Ferhād paša leveleinek korábbi és új fordítása

Mint fentebb már utaltam rá, ma a levéltárban az iratok mellett megtalálható egy-egy publikálatlan magyar fordítás, amelyek feltételezhetőleg Lugossy Lajoshoz köthetők. Ferhād paša két irata közül most csak a szolnoki *sancağ-beg*hez és *kāzī*hoz küldött levelének a korábbi fordításával kapcsolatban felmerülő problémákat fogom tárgyalni. A kisebb félreértelmezéseket lentebb, a szöveg fordításánál tüntetem fel.

Lugossy fordításában a legjelentősebb problémák éppen a levél lényegi részeiben, a narrációban és a diszpozícióban jelennek meg. Az előbbi, amelyet az oszmán diplomatikában az arab *iblāğ* (إبلاغ) szóval fejeztek ki, szolgált arra, hogy a levél írója az irat kiállításának körülményeiről, előzményeiről, okairól, ezek kapcsán a tisztviselők által tett jelentésekről, esetleg egy egyén vagy testület panaszáról és kéréseiről tájékoztasson. Az utóbbi, amelynek fogalmát az arab *ḥukm* (حكم) vagy *emr* (امر) szavakkal jelölték, volt a helye annak, ahol a levél kiállítója az ügyben meghozott ítéletét közölte.² A következőkben a levélnek ezen részeit fogom szemléltetni a korábbi és új fordításukban.

A problémás rész az irat narrációjából, a latin betűs transzkripció és a fordítások

/7/ [...] ve kimi perāgende vīrāne olub hānemiz az ƙalmağla küllī müzāyaƙa /8/ çekerek tā aƙdemden edā' ede gelmedügimiz sırf tā' ifesi papasları cem' ettükleri rüsüm-i papasıye-yi /9/ dahı üç dört yıldır edā' edüb gene taşhīh-i sikke deyü yigirmi beş aƙçe taleb olunup /10/ bu vechile rencide olunuruz [...]

Lugossy Lajos fordítása:

„házaink is [...] alig maradhatván meg: a fizetés teljesítésére nem jöhettünk. Továbbá, az elszéledt népet a papok összegyűjtvén, a papbér – mely 3–4 év óta fizetetlenül van –, most feljebb emeltetett –, huszonöt pénz követeltvén erre tölünk.”

Az új fordítás:

[...] ki pedig szétszóródott, így romlásra [jutva] kevés házunk maradva sok nehézséget szenvedünk. A szerb (*sırf*) vallásközösség papjai által szedett papi adót (*rüsüm-i papasıye*), amely korábban nem volt szokásban, szintén 3–4 éve fizetjük, és újabban a pénzreform (*taşhīh-i sikke*) címén huszonöt akcsét is követel tölünk. Ily módon vagyunk sanyargatva.

A problémás rész az irat diszpozíciójából, a latin betűs transzkripció és a fordítások

/11/ [...] ābālari ne tařık ile /12/ ħimāyet ve şıyānet olmu? geldiler ise yine ol vechile görüp göz edüp ħavāşş-ı ħümāyun ħüsrevāneniñ /13/ ma' mūr ve ābādān olmasına ve teraƙƙı bulmasına sa'y ve ihtimām üzre olub ve rüsüm-i papasıye-yi /14/ dahı tā aƙdemden vere gelmeyüp şimdi dahı aldurmayun ve taşhīh-i sikke için dahı rencide etdürmeyüb [...].

Lugossy Lajos fordítása:

„[...] ezen rendelet értelmében, védelemben s segélyben részesítettek. Ezt így látván s megjegyezvén a császári hidak s erősségek megújítattanak, amire megkívántató pénz és ügyelet fordítottassék. A papbért, melyet tetemessége miatt nem fizetének, rajtok se most meg ne vegyék, se annak fölemelése által őket ne sanyargassák.”

Az új fordítás:

[...] és amilyen módon az apáik oltalmazva és védelmezve voltak, ismét oly módon járj el és figyelemmel légy! A fenséges uralkodói hászbirtok népesedésén, virágzásán és növeke-

² Fekete 1926, 34.

désén fáradozz és iparkodj! A papi adót [ha] régtől fogva nem fizették, most se vedesd ki, és ne engedd meg, hogy pénzreform okán zaklassák őket!

Mint látható a kiragadott részek merőben eltérnek egymástól. Először is a narrációban a korábbi fordítás rosszul határozta meg a papi adó fizetésének a körülményeit. Nem tesz említést arról, hogy itt újabb keletű adóról van szó, amit a város lakóinak 3–4 év óta kellett fizetniük. Továbbá az irat fordítója az említett adót összemosta egy ugyancsak értékes adattal, mégpedig a pénzreform címén szedett illetéknek (*taşhîh-i sikke*) az említésével, amely egyedül itt jelenik meg az egész debreceni korpuszon belül. A kiállító rendelkezésénél az új fordítás értelmében a *paşa* egyértelműen megtiltja az újabb keletű adók beszedését, Lugossy fordításában azonban ez nem teljesen világos, és arra enged következtetni, hogy a *paşa* csak egy alkalommal engedte el az adót, aminek egyúttal a felemelését is megtiltotta. Végezetül pedig a korábbi fordítás éppen az irat legérdekesebb részét, a papok kilétét fedi el. Az ortodox vallású szerb papok jelenléte és adószedése a vallási megújulás korának, a reformációnak egyik központjaként számontartott Debrecenben számos kérdést vet fel, amelyek a dolgozat következő fejezetében kerülnek kifejtésre.

Debrecen és a szerb püspökök kérdése

A most vizsgált két iratot 1589-ben Ferhád budai *paşa* és a budai *defterdār* állította ki Debrecen város lakosainak a kérésére. Az egyiket, amely egy parancs (*tezkere*)³, a szolnoki *sancağ-begi* és a szolnoki *kāzî* részére, a másikat pedig, amely egy védelmi levél (*temes-sük*)⁴, a mezőváros lakóinak a számára. A város lakói azért kényszerültek panaszt tenni, mert a tetemes terheik és viszontagságaik mellett 3–4 éve a városban megjelenő szerb püspökök – vagy ahogy a levélben hivatkoznak rájuk: *vlādika* – papi adó (ugyancsak a levélben: *rūsüm-i papasıye*) néven adót követeltek tőlük. Bár a budai *paşa* az első levelében eltiltja az újabb illetékek, így a papi adó követelését is, a második levelében egyszeri felhatalmazást biztosít az adószedő püspököknek, akiknek házanként egy pénzzel (*penz*) kellett megelégedniük.

A most tárgyalt irathoz hasonló védelmi levelek nem mennek ritkaságszámba a debreceni iratanyagban belül. Bevett szokás volt, hogy a város lakói ilyen dokumentumokért folyamodtak az éppen illetékes hatóságokhoz, aminek ebben az időben a budai *dīvān* számított. A *dīvān* volt az a hely, ahová a panaszukkal az alattvalók fordulhattak sokszor éppen az említett szolnoki *sancağ-begi* túlkapásai ellen. A most vizsgált iratokat mégis egyedülállóvá teszi a bennük felbukkanó szokatlan adat, mégpedig a szerb ortodox püspökök jelenléte a 16. századi kálvinizmus egyik keleti központjának számító Debrecenben. A továbbiakban három ezzel kapcsolatos kérdést fogok körüljárni: 1. Honnan érkezhettek az említett püspökök? 2. Mi volt az adó, amit követeltek a város lakóitól? 3. Mi volt az oka, hogy más keresztény felekezeteket is adóztathattak?

³ MNL HBML XV 21 c 000027 Ferhád budai *beglerbeginek* és a budai *defterdār*nak a *tezkereje* a szolnoki *sancağbegi*hez és *kāzî*hoz, Buda, 1589. április 27. – május 6.

⁴ MNL HBML XV 21 c 000028 Ferhád budai *beglerbeginek* és a budai *defterdār*nak a *hurūfja* a debreceni bírákhoz és lakosokhoz, Buda, 1589. június 15–24.

A szerb ortodox egyházszervezet a 16. századi hódoltság területén

Ahhoz, hogy megtudjuk, honnan érkezhettek a levélben szereplő püspökök, meg kell vizsgálnunk, hogy az adott korban, tehát a 16. század utolsó harmadában meddig terjedtek ki a szerb ortodox egyház szervezetének a határai.

A témával kapcsolatban sokáig nem állt rendelkezésre átfogó tanulmány a magyar szakirodalomban. Ezt a hiányt pótolta Molnár Antal egyháztörténésznek a 2019-ben megjelent *Szerb ortodox egyházszervezet a hódolt Magyarországon* című munkája, amelyben a szerző három forráscsoportra (a szerb egyház belső forrásai; az oszmán pénzügyi és bírósági iratok; a katolikus misszionáriusok beszámolóí) támaszkodva mutatja be, hogy a szerb egyházi adminisztráció miként épült ki a 16–17. századi hódoltság területén.

Molnár szerint az egyházszervezet csirái a késő középkori Körös–Maros közére tehetők. Itt székelt a belgrádi metropólia vikáriusa, aki a 16. század elején vált külön és hozta létre az első önálló magyarországi püspökséget. A további egyházmegyék szerveződése innen indult el az 1550-es évektől kezdődően párhuzamosan a török hódításokkal. Az újonnan létrejövő eparchiák – ahogyan ezeket a püspökségeket a keleti keresztény egyházakban nevezték – kezdetben az ohridi érsekség, majd 1557-től az ipeki patriarchátus keretein belül a belgrád–szerémi metropolitának voltak alárendelve. A század végéig öt püspökség szerveződött az ország déli (Horvátország, Szlavónia és Szerémség) területein. A belgrád–szerémi mellett újonnan alakultak a szegedi, lippai, verseci és pozsegai eparchiák. Magyarország középső részein majd csak a tizenöt éves háborút követően, a 17. század első felében szerveződtek önálló püspökségek. Ekkor a számuk 5–6-ról 15–16-ra nőtt a bekövetkezett területi változások eredményeként. Ezeknek a története azonban túlmutat a most vizsgált korszakon. Ami számunkra fontos, hogy a tizenöt éves háborút megelőzően a Duna mentén és a Dunántúlon a pozsegai (szlavóniai) és a szegedi (bácskai) püspökségek joghatósága érvényesült.⁵

Meg kell még meg említenünk a Körös–Maros közén fekvő jenői püspökséget, amely 1557-től az erdélyi román egyházakkal együtt a konstantinápolyi patriarchátus joghatósága alá tartozott és csak 1607-ben került át a szerb ipeki patriarchátushoz.⁶ Bár Jenő egészen 1658-ig az Erdélyi Fejedelemség kezén maradt, az eparchia püspökei a 17. század elejétől kezdve jogot szereztek az oszmán hatóságoktól arra, hogy a határ mindkét oldalán működ-hessenek. Ennek az alapját az Erdélyi Fejedelemségnek az a sajátos jogállása biztosíthatta, hogy területe nem tartozott közvetlenül az oszmán közigazgatás és jogszolgáltatás alá, ugyanakkor vazallus államként, szélesebb jogi értelemben mégis az Oszmán Birodalom részét képezte.⁷ A határok ilyen téren való elmosódását láthatjuk a hivatalosan az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó Debrecen esetében is. Bár a város csak a 17. század második felében kerül oszmán fennhatóság alá, a töröknek már a 16. század közepétől az éves adó megfizetésével tartozott. Arra vonatkozóan, hogy a 17. század előtt kik irányították a jenői eparchiát, további kutatások szükségesek.

Végezetül – úgy gondolom – érdemes megemlíteni még, hogy a törökök által 1552-ben létrehozott szolnoki szandzsákkal azonos területen és azonos névvel a 17. század első felében szintén működött egy szerb püspökség. Ennek létezéséről egyedül az isztambuli egyhá-

⁵ Molnár 2019, 42–44.

⁶ Molnár 2019, 43.

⁷ Molnár 2019, 50.

zi kancellária (*Kalem-i Piskopos*) *deftere* (*Rumeli ve Anadolu'da Metropolitilik ve Piskoposluklar*) emlékezik meg.⁸ Sajnos az eparchia korábbi történetéről hallgatnak a források, felmerül azonban a kérdés, hogy a debreceni levelekben szereplő adat nem tanúskodhat-e ennek a szolnoki püspökségnek a korábbi létéről? A törököknek 1555-ben behódoló Debrecen az oszmán adminisztráción belül éppen a szolnoki szandzsákhoz szervezték be, így annak a joghatósága alá tartozott. Ez a felvetés egy adattal semmiképpen sem igazolható, mint ahogy azt sem tudjuk pontosan megállapítani, hogy honnan érkeztek az adószedő püspökök. További források hiányában csak feltételezni tudjuk, hogy valahonnan a fentebb tárgyalt püspökségek egyikéből érkezhettek.

A *vlādīkák* és a *rūsūm-i papasīye*

Az adóval kapcsolatban felmerülő kérdések megválaszolásához Hadrovics Lászlónak, a szlavisztika egykori kiváló művelőjének a *Vallás, egyház, nemzetudat* című munkáját vettem alapul. Hadrovics műve megkerülhetetlen azok számára, akik az ipeki patriarchátus történelmét kutatják. A szerző azon túl, hogy végigveszi a szerb ortodox egyház történetének legfontosabb állomásait, bemutatja, hogy a középkori szerb állam megszűnését követően a vallási intézmény miként vette át a világi hatalom korábbi szerepét annak alattvalói felett, és miként élt tovább az Oszmán Birodalom szervezetébe tagolódva.

Hadrovics a patriarchátusnak a birodalmon belüli anyagi önállósága kapcsán ugyancsak számba veszi, hogy milyen adókon keresztül jutottak a bevételeikhez a pátriárkák. Ezeknek a jövedelmeknek a világiak által fizetett adókon és illetékeken kívül fontos részét képezték az egyház alsópapságától szedett összegek, amelyet *popovina-* vagy *vrhovinaként* hívtak. Az első (*pop* = pap) a parókusok adóját jelentette, míg a második (*εpx* = csúcs, magasság) a „fejadó” vagy a „felettesnek járó adó” lehetett.⁹ Az oklevelekben említett *rūsūm-i papasīye*, amelynek első tagjában az arab *resm* ‘adó’ szónak a többszámú alakja, a második részében pedig a görög *papas* ‘pap’ szó áll, bizonyosan megegyezik a szerb *popovinaként* jelölt papi adóval. A két adó azonosságát erősíti Hadrovicsnak az adók vonatkozásában tett abbéli megállapítása, hogy akárcsak az egyházi élet más területein, a szerbek az adózás kérdésében is középkori bizánci mintákat követve szervezték meg egyházuk pénzügyi rendszerét.

A papi adó összege a 16–17. századi forrásokban nem szerepel.¹⁰ Ebből a szempontból a debreceni adattal szerencséje van a kutatónak. Ferhād *paša* és a budai *defterdār* a debreceni lakók részére kiállított *temessükben* a püspököket megillető adó összegét házanként egy pénzben (*penz*) határozták meg. A levél szövegéből úgy tűnik, hogy az adót nem vagy nem csak a papságon kérték számon, hanem magán a város lakóin is. Nem kizárt tehát, hogy ebben az esetben a kért adó valójában inkább a világi hívektől szedett *kanonikon* – vagy ahogy a szerb területeken nevezték, *milostinja* – illetéket takarta, amit úgyszintén házanként szedtek be. A 17. században ennek az adónak az összege görög és szerb területeken 12 dénár volt.¹¹ A pénznemek közti értékarány megállapítása további kutatásokat igényel.

Végezetül még egy dolgot kell tisztáznunk, ez pedig az adószedést végző *vlādīkák*knak az említése. A *vlādīka* szláv titulus volt, amelyet a keleti ortodox egyház püspökeinek a megnevezésére használtak. A *vlādīkák* feladatkörének része volt, hogy a megyéjükbe tarto-

⁸ Molnár 2019, 48.

⁹ Hadrovics 1991, 51.

¹⁰ Hadrovics 1991, 51.

¹¹ Hadrovics 1991, 47–48.

zó püspöki templomok, kolostorok és parókiák részére az adót beszédjük, aminek gyakorlata a most vizsgált iratok is tanúsítják.¹²

A katolikusok és a protestánsok adóztatása

Míg az előző fejezetben a patriarchátus bevételeiről esett szó, a más felekezetek adóztatásának az okát a szerb ortodox egyházszervezet kiadásaiban kell keresnünk. Az ortodox főpapok az oszmán kincstárnak kétféle adóval tartoztak. Egyrészt kötelesek voltak ajándékkal (*peşkeş*) szolgálni, valahányszor az új kinevező okiratukat (*berāt*) megkapták, vagy egy új szultán foglalta el a trónt. Emellett tartoztak még az évi átalányadó (*kesim*) megfizetésével.¹³

Hadrovics a *peşkeş*ről azt írja, hogy kezdetben önkéntes és bizonyos alkalmakhoz kötődő ajándék volt, ami idővel rendszeres és kötelező illetékekké alakult át, és nélküle nem lehetett egyházi méltóságot elnyerni. A pátriárka és a metropoliták a *berāt*ok megszerzésével egyúttal jogot nyertek arra, hogy híveik adóját is beszédhessék, ezzel részeivé váltak annak az adóbérlő rendszernek, amit az oszmán gazdaságban *mukāta* 'a rendszernek hívtak.¹⁴ A *mukāta* 'a rendszer szabályai szerint a vállalkozók háromévente licitálhattak a bérlőre, de ha valaki a következő évben többet ígért, akkor a bérlő helyére léphetett. Ugyanez a szabály volt érvényes az ortodox főpapokra is, akik így akár évente cserélődhettek, elbukhattak a liciten, majd megfelelő támogatással újból visszaszerezheték a főpapi széküket. Mindez anyagilag nagyon megterhelte az ortodox, sőt sokszor a katolikus közösségeket is, mivel ezeknek a terhét igyekeztek rájuk hárítani.¹⁵

A debrecenihez hasonló esetekről különösen sok irat található a boszniai fojnicai ferences kolostor levéltárában. A ferencesek, hogy az ortodox felsőpapság túlkapásaival szemben megvédjék magukat, 1514 és 1599 között 54 *fermānt* szereztek maguknak az oszmán hatóságoktól. Hadrovics véleménye szerint az államhatalom szándékosan nem járt el egyértelműen a *fermān*ok kiadásánál. Ennek az okát abban látja, hogy az oszmánok a különböző keresztény felekezetek egymás közti rivalizálását kihasználva hol az ortodoxoknak, hol a katolikusnak biztosítottak kiváltságokat a másikkal szemben, amelyeket komoly pénzszegekért kellett megvásárolniuk, és ezzel állandó bevételhez juttatták az államkasszát.¹⁶

Összefoglalás

A fordítás során feltárt problémák jól szemléltetik, hogy miért szükséges ezeknek az iratoknak a filológiai vizsgálatát újból elvégezni. Az új fordítással a felszínre került szerbekre vonatkozó adatok által felvetett kérdésekre a következő válaszokat adhatjuk: feltételezhető, hogy a városban megjelent szerb püspökök a 16. században a hódoltság területén kialakult ortodox pozsegai, szegedi vagy esetleg a jenői eparchiák egyikéből érkezhettek. Az adó kapcsán megállapítható, hogy a *rūsūm-i papasīye* azzal a görög eredetű szerb egyházi adóval volt azonos, amit a szerb területeken *popovinának* hívtak, az alsópapság adóját jelölte, és begyűjtésükkel a *vlāđikák*, tehát a szláv megyés püspökök voltak megbízva. Végezetül a harmadik kérdésre válaszolva, a katolikusok adóztatásának az oka az oszmán *mukāta* 'a

¹² Hadrovics 1991, 49–50.

¹³ Molnár 2019, 45.

¹⁴ Hadrovics 1991, 46–47.

¹⁵ Molnár 2019, 51.

¹⁶ Hadrovics 1991, 61.

rendszerben kereshető, aminek következtében az egyházi tisztségek adóberlői pozíciókká és így licit tárgyává váltak, folyamatosan felnyomva a kinevező okiratokért, a *berátok*ért fizetett *peşkeşnek* az árát.

Függelék

MNL HBML XV 21 c 000027 *Ferhād* budai *beglerbeginek* és a budai *defterdār*nak a *tezkeréje* a szolnoki *sancağbegihez* és *kāzī*hoz, Buda, 1589. április 27. – május 6.

Latin betűs transzkripció

hüve

/1/ kıdvetü l-ümerā'-i l-kirām 'umdetü l-küberā'-i l-fihām zū-l-kađr ve-l-ihtirāmi l-muhtaşş bi-mezīd 'ināyet-i l-melik-i l-'allām şolnoğ sancağ begi dāme 'izzuhu /2/ akça kużāt-i l-islām evlā vülāti l-enām ma'den-i l-fađl ve-l-kelām mevlānā şolnoğ kāzīsi zīd fađluhu /3/ tezkere vāşıl olıcağ ma'lūm ola ki havāşş-ı hümāyūn-i pādişāhīden vārōş-i döbröçin ehālisi budūn dīvānına /4/ gelüb edā'-i merām edüb dār-ī l-islāma vērgü verdügimüzden ğayrī nemçe kıralına ve erdel voyvodasına /5/ ve başka macar sipāhīlerimize vērtüb ve andan mā-'adā vārōşumuz içinden hāydūd çıkmayup dārü l-islām ve dārü l-ħarb /6/ tarafından tekālīf-i 'örfiyyemiz çok olup ve vārōşumuz bundan akdem vāki' olan tā'ün ve 'illet ve kaħt ve kıllet /7/ müzāyakasından kimi mürd olup ve kimi perākende vīrāne olub hānemiz az kalmağla küllī müzāyaka /8/ çekerken mā-tekaddūmden edā' ēde-gelmedügimiz sırf tā'ifesi pāpāsları cem' ētdükleri rūsūm-i papasıye-yi /9/ dađı üç dört yıldır edā' edüb hālā taşhīh-i sikke deyü yigirmi beş akçe taleb olunup /10/ bu vechile rencide olunuruz deyü i'lām hāl ētdükleri eclden tezkere terķim kılınup ol cānibe irsāl olundi /11/ vardıklarında mezbūrları şer' u kānūna ve oli-gelmişe muhālif rencide ētdürmeyüb ābāları ne tarīķ ile /12/ hımāye ve şıyānet olunduğlar ise yine ol vechile görüp göz ēdüp havāşş-ı hümāyūn hūsrevāneniñ /13/ ma'mūr ve ābādān olmasına ve terākķī bulmasına sa'y ve ihtimām üzre olub ve rūsūm-i papasıyeyi /14/ dađı mā tekaddūmden vēre gelmeyüp şimdi dađı aldurmayub ve taşhīh-i sikke için dađı rencide ētdürmeyüb /15/ bir vechile āzürde olmalarına cevāz gösterilmeye şöyle bilesiz taħrīren fi evāħir-i cemāziyü l- āħiri

sene seb'a ve tis'in ve tis'ami'e
(*Ferhād budai paşa pençeje*)

bi-makām budun al-maħrüse

temm(e)

Az új magyar fordítás

Ő (az Isten)

A kegyes emírek mintaképe, a nagyra becsült előkelők vezérebere, a hatalom és köztisztelet tulajdonosa, a mindenható király bökezű kegyelmének kitüntettetje, Szolnok (*şolnoğ*) szandzsákbégje, tartson soká a tekintélye! Az iszlám kádijainak legtudósabbja, a népek kormányzóinak legkitűnőbbje, az erény és tudomány kincsesbányája, *mevlānānk*, Szolnok kádija, szaporodjanak erényei! Mihelyst a *tezkere* megérkezik, szolgáljon tudomásul, hogy a padisah nagyúri hászbirtokai közül Debrecen (*döbröçin*) város lakosai a budai (*budun*) díván [elé] járultak, adósságukat megfizették és előadták, „mivel az iszlám házának fizetett adónkon [kivül] még a német királynak (*nemçe kıralına*), az erdélyi vajdának (*erdel voyvodasına*) és egyéb magyar hűbérurainknak (*sipāhīlarmıza*) [is] adózunk. Mindezek felett a városunkból a hajdúk (*hāydūd*) ki nem mennek. A muszlimok (az iszlám háza) és a keresztények (háború háza) részéről [is] sok rendkívüli adónk (*tekālīf-i 'örfiyyemiz*) van. Mivel

ennek előtte a városunk[ban] a pestis és betegség, az ínség és szükösség nehézsége[i] is jelen voltak, ki pedig szétszóródott, így romlásra [jutva és] kevés házunk maradva sok nehézséget szenvedünk. A szerb (*surf*) vallásközösség papjai által szedett papi adót (*rüsüm-i papasīye*), amely korábban nem volt szokásban, szintén három-négy éve fizetjük, és újabban a pénzreform (*tašhīh-i sikke*) címén [a kincstár] huszonöt akcsét [is] követel [tőlünk]. Ily módon vagyunk sanyargatva” – mondták. Mivel ezt jelentették, *tezkere* íratott, és hozzájuk küldetett. Amikor megérkezik, a fentnevezetteket a vallási (*şer'*), a világi (*kānūn*) és a (rég) szokás ellenére ne engedd, hogy zaklassák őket, és amilyen módon az apáik oltalmazva és védelmezve voltak, ismét oly módon járj el és légy figyelemmel! A fenséges uralkodói hászbirtok népesedésén, virágzásán és növekedésén fáradozz és iparkodj! A papi adót, [ha] régtől fogva nem fizették, most se vetesd ki, és ne engedd meg, hogy pénzreform okán zaklassák őket! Nem megengedett, hogy őket bármilyen módon bántalmazzák! Így tudjátok! Kelt *cemāzī ül- āhir* utolsó harmadában 997. évben.

A jól védett Buda (*budun*) székhelyen.

(*Ferhād budai paša pençéje*)

Vége.

MNL HBML XV 21 c 000028 *Ferhād* budai *beglerbeginek* a *hurūfja* Debrecen városának, Buda, 1589. június 15–24.

Latin betűs transzkripció

hüve

/1/ vech-i taħrīr-i ħurūf bu dur ki ħavāşş-i ħüsrevānīden varoş-i döbreçin /2/ ehālīsi bu cānibe gelüb i' lām-i ħāl eyledi ki papasīye cem' ine me' mūr olan /3/ vlādīka bizden ħilāf-i 'ādet ziyāde aķçe taleb eder men' olunmazsa re' āyā-i /4/ fuķarāsına zulm olunduğundan ġayrı māl-ı mīrīye żarar-i meziyyet olmaķ muķarrerdir /5/ deyü şikāyet eylediler ol babda bu ħurūf el-ħaşīri ile ketb olunub /6/ temessüken yedlerine vaż' ve def' olundu ki min ba'd vlādīkalar bunlardan /7/ ħilāf-i ādet-i papasīye taleb etmeyeler her ħāneden emr-i şerīf-i sulţānī muķtażasınca /8/ birer penz aldıklarından soñra ziyāde ile min ba'd re' āyā fuķarāsını ta' cīz u tażyīķ /9/ etmeyeler şöyle biline taħrīren fī evāi' l-i şehr şa' bān ül-mu' azzam sene 997

be-maķām budun al-maħrūse

Az új magyar fordítás

Ő (az Isten)

Az irat (*hurūf*) kiállításának az oka a következő: A fenséges hászbirtokok közül Debrecen (*döbreçin*) város lakosai hozzánk érkeztek és jelentették, hogy „A papi adó (*papasīye*) összegyűjtésével megbízott *vlādīka* tőlünk a szokás ellenére több akcsét követel. Ha ez nem akadályoztatik meg, a szegény *re' āyā* szorongatásától a kincstárt biztos, hogy rendkívüli vesztesége [éri]”, mondván panasztáltak. Az ügyben ezt a csatolt iratot megíratván, *temessükként* a kezükbe adatott, hogy ezek után a *vlādīkák* tőlük a szokás ellenére a papi adót (*papasīye*) ne követeljék. A nemes szultáni parancs értelmében, miután minden háztól egyegy *penz* vettek, többel aztán a szegény *re' āyāt* ne szorongassák. Így tudjátok! Kelt a nagyon tisztelt *şa' bān* hónapjának első harmadában, 997 évében.

A jól védett Buda (*budun*) székhelyen.

Bibliográfia**Források**

MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihari Megyei Levéltár fiókja.

Szakirodalom

Fekete 1925 = Fekete L.: Debrecen város levéltárának török oklevelei. *Levéltári Közlemények* 3: 42–67.

Fekete 1926 = Fekete L.: *Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába*. Budapest.

Hadrovics 1991 = Hadrovics L.: *Vallás, egyház, nemzettudat*. Budapest.

Molnár 2019 = Molnár A.: Szerb ortodox egyházszerkezet a hódolt Magyarországon. In: *Szerb székesegyház a Tabánban. Az eltűnt Rácváros emlékezete*. Szerk. Csáki T. Budapest, 32–63.